

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR MİLLİ VARLIĞIN ƏSASIDIR

Xəliləddin XƏLİLLİ

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində **Psixika şöbələri** öz fundamental funksiyalarını yaşamaq amilinin formalaşması prosesinə geniş şəkildə tətbiq etməyə başlayırlar. Ekzistensial psixi fəaliyyəti yaradan ekzistensial şöbə daha çox **Psixikanın** ümumi daxili fəaliyyət tərkibinə meyl etməyə başlayır. Müəmmal ekzistensial şöbə leqal, açıq formalarda fəaliyyətə üstünlük verir. Mənəvi-sosial dəyərləri yaradan kognitiv şöbə isə sırf analitik və koqnitiv fəaliyyət mövqeyinə keçir. Nəticədə fərdin öz mövcudluğuna olan münasibəti koqnitiv subyektiv mahiyyət daşımağa başlayır.

Deməli, **Psixikada yaşamaq** xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsi iki əsas istiqamət üzrə nəzəri cəlb edir. Bunlar ümumi koqnitiv sosiallaşmanın yüksək səviyyədə genişlənməsini və mənəviyyatın tam subyektivləşməsinə əhatə edir. Bu proseslərin aktivləşməsi sosiallaşmanın, mənəviyyatın, xarakterin təməli üçün lazım olan xüsusiyyətləri **Psixikada** bir yerə toplayır. Fərdin xarakteri, mənəviyyatı tam formalaşmağa və müstəqilləşməyə başlayır. **Psixikada** əqli qabiliyyətlərin, koqnitiv funksiyaların aktivliyi fərdin gündəlik fəaliyyətində, tədris proseslərində açıq şəkildə hiss olunur. Fərd sağlam şəxsiyyətə çevrilmək üçün sosial-psixoloji status əldə etməyə çalışan bir vətəndaş formasında liqəət mərkəzində olur.

Bu mərhələdə insanın tam subyektivləşməsi yaşamaq uğrunda mübarizənin mədəni-mənəvi əsaslarını qoyur. Mənəvi-sosial dəyərlər məhz bu cür proseslərin tərkibində yaranır.

Nəzərinizə çatdırırıq ki, ekzistensial psixi fəaliyyət və mənəvi-sosial dəyərlər nəinki **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsi, ümumiyyətlə, **Psixikada** yaşamaq amilinin tam yaranması və sonrakı inkişafı baxımından da mühüm və daha geniş proseslərə əhatə etdikləri üçün aşağıda məlum problemləri ayrı-ayrılıqda da araşdıracağıq.

Subyektivləşmə, insanlaşma ilk növbədə insan psixologiyasının, mənəviyyatının və xarakterinin yaranmasını tələb edir. **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində tam formalaşmada mənəvi-sosial mübarizə metod-

ları və əsaslandırıcı mənəvi amillər daha qlobal şəkildə meydana çıxır. Məlumdur ki, yaşamaq üçün mənəvi əsaslar, təhrikədiç xüsusiyyətlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki yaşamaq üçün fərdə lazım olan fundamental subyektivləşmə prinsipləri, yaşamağı əsaslandırıcı xüsusiyyətlər məhz insan psixologiyası daxilində olan mənəviyyatda cəmləşir. Mənəviyyat haqqında çox danışmaq olar. Bizi isə əsasən **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində əsaslandırıcı, təhrikədiç mənəvi-sosial proseslərin yaranması, mahiyyəti və fəaliyyət prinsipləri maraqlandırır (3, 24).

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin yaranması, sosial münasibətlərin genişlənməsi fərdin yaşamaq uğrunda mübarizəsini əsaslandırıcı amilləri də mürəkkəbləşdirir. Ona görə **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində daha mühüm subyektiv xüsusiyyətlər sisteminin yaranması tələb olunur. İnsan mənəviyyatı, əsaslandırıcı və təhrikədiç mənəvi-sosial mübarizə metodları da bu tələbatlardan doğur.

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində ekzistensial psixi fəaliyyət xüsusiyyətlərinin subyektiv mənəvi əsaslarla birgə fəaliyyəti yaşamaqla bağlı əsas təhrikədiç amillərdən biri olan yaşamaq həzzini yaradır. Yaşamaq həzzi fərdin fəaliyyət göstərən yaşaması üçün mənəvi şərait yaradan mühüm təhrikədiç amildir.

Yaşamaq həzzi də öz tam subyektiv formalaşma əsaslarını **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsindən götürür. Yaşamaq həzzi yaşamağa olan meyllərin əsasında yaranaraq bu prosesləri daha da aktivləşdirir. Yaranması və fəaliyyəti baxımından yaşamaq həzzi asılı olmayan psixikadaxili proseslər kimi mövcud olur. Hamımızı "niyə yaşamaq şirindir" kimi primitiv sual həmişə düşündürür. Yaşamağa olan bu qəribə fundamental meyl, həzz haradan gəlir? Cavab da həmişə eynidir. Yaşamaq həzzi, ona olan meyllər təbii, asılı olmayan təhrikədiç proseslərdir. İstəyimizdən asılı olmayaraq bu tipli meyllər, həzlər **Psixika** daxilində yaşamağa olan aktiv impulsiv informasiyalar kimi yaranır.

İndi isə daha mürəkkəb və əhəmiyyətli prosesləri nəzərdən keçirək. Hansı ki, onlar **Psixikada** birbaşa yaşamaq üçün lazım olan ümumi mənəvi və sosial təhriklərin əsaslarını qoyur. Bu proseslər sisteminin mənəvi-sosial dəyərlər kimi adlandıracağıq.

Yaşamaq uğrunda mübarizəni əsaslandırıcı, insan mənəviyyatını təməli olan əsas xüsusiyyətlər sistemi mənəvi-sosial dəyərlərin köməyi ilə yaranır. Mənəvi-sosial dəyərlər subyektivləşməyə, insanlaşmağa ictimai münasibətlərdə real şərait yaradır və orada insan kimi yaşamağı təmin edir.

Mənəvi-sosial dəyərlər **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində tam yaranıb formalaşaraq insan ömrünün sonuna qədər onun həyat və fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır (3, 241).

Fərd bu cür proseslərin mənfəi və müsbət təsirləri altında yaşayaraq öz mənəviyyatını, ömrünü yaradır. İnsan özünəməxsus, təkərrarlanmaz psixologiyası, həyatı mənəvi-sosial dəyərlərin fəaliyyət səviyyəsindən asılı olur. Mənəvi-sosial dəyərlər **Psixikada** emosiyalar və hisslər sisteminin yaranmasında da mühüm əhəmiyyətə malik olurlar.

Mənəvi-sosial dəyərlər **Psixikada** emosiyalar və hisslər sisteminin yaranmasında da mühüm əhəmiyyətə malik olurlar.

Mənəvi-sosial dəyərlərin ən ali funksiyası yaşamaq uğrunda mübarizəni və yaşamaq meyllərini, həzzini əsaslandırmaqdır. Bu əsaslandırma funksiyası **Psixikada** mənəvi və sosial mahiyyət daşıyan bütün prosesləri əhatə edir. Bundan əlavə, mənəvi-sosial dəyərlər insan **Psixikasında** şəxsiyyət formalaşmasını subyektiv əsaslarını qoyurlar. Yəni onlar fərd üçün yaşamaq amilini mürəkkəbləşdirir və zənginləşdirir. Bu da yaşamaq uğrunda mübarizənin mahiyyətini, nəticələrini gücləndirir.

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində **Psixika şöbələri** öz fundamental funksiyalarını yaşamaq amilinin formalaşması prosesinə geniş şəkildə tətbiq etməyə başlayırlar. **Ekzistensial psixi fəaliyyəti yaradan** ekzistensial şöbə daha çox **Psixikanın** ümumi daxili fəaliyyət tərkibinə meyl etməyə başlayır. **Müəmmal ekzistensial şöbə leqal, açıq formalarda** fəaliyyətə üstünlük verir. **Mənəvi-sosial dəyərləri yaradan koqnitiv şöbə isə sırf analitik və koqnitiv fəaliyyət mövqeyinə keçir.** Nəticədə fərdin öz mövcudluğuna olan münasibəti koqnitiv subyektiv mahiyyət daşımağa başlayır.

Deməli, **Psixikada yaşamaq** xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsi iki əsas istiqamət üzrə nəzəri cəlb edir. Bunlar ümumi koqnitiv sosiallaşmanın yüksək səviyyədə genişlənməsini və mənəviyyatın tam subyektivləşməsinə əhatə edir. Bu proseslərin aktivləşməsi sosiallaşmanın, mənəviyyatın, xarakterin təməli üçün lazım olan xüsusiyyətləri **Psixikada** bir yerə toplayır. Fərdin xarakteri, mənəviyyatı tam formalaşmağa və müstəqilləşməyə başlayır. **Psixikada** əqli qabiliyyətlərin, koqnitiv funksiyaların aktivliyi fərdin gündəlik fəaliyyətində, tədris proseslərində açıq şəkildə hiss olunur. Fərd sağlam şəxsiyyətə çevrilmək üçün sosial-psixoloji status əldə etməyə çalışan bir vətəndaş formasında diqqət mərkəzində olur.

Bu mərhələdə insanın tam subyektivləşməsi yaşamaq uğrunda mübarizənin mədəni-mənəvi əsaslarını qoyur. **Mənəvi-sosial dəyərlər məhz bu cür proseslərin tərkibində yaranır.**

Nəzərinizə çatdırırıq ki, ekzistensial psixi fəaliyyət və mənəvi-sosial dəyərlər nəinki **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsi, ümumiyyətlə, **Psixikada** yaşamaq amilinin tam yaranması və sonrakı inkişafı baxımından da mühüm və daha geniş prosesləri əhatə etdikləri üçün aşağıda məlum problemləri ayrı-ayrılıqda da araşdıracağıq.

Subyektivləşmə, insanlaşma ilk növbədə insan psixologiyasının, mənəviyyatının və xarakterinin yaranmasını tələb edir. **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində tam formalaşmada mənəvi-sosial mübarizə metodları və əsaslandırıcı mənəvi amillər daha qlobal şəkildə meydana çıxır. Məlumdur ki, yaşamaq üçün mənəvi əsaslar, təhrikədiç xüsusiyyətlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki yaşamaq üçün fərdə lazım olan fundamental subyektivləşmə prinsipləri, yaşamağı əsaslandırıcı xüsusiyyətlər

məhz insan psixologiyası daxilində olan mənəviyyatda cəmləşir. Mənəviyyat haqqında çox danışmaq olar. Bizi isə əsasən **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində əsaslandırıcı, təhrikədiç mənəvi-sosial proseslərin yaranması, mahiyyəti və fəaliyyət prinsipləri maraqlandırır (3, 24).

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin yaranması, sosial münasibətlərin genişlənməsi fərdin yaşamaq uğrunda mübarizəsini əsaslandırıcı amilləri də mürəkkəbləşdirir. Ona görə **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində daha mühüm subyektiv xüsusiyyətlər sisteminin yaranması tələb olunur. İnsan mənəviyyatı, əsaslandırıcı və təhrikədiç mənəvi-sosial mübarizə metodları da bu tələbatlardan doğur.

Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində ekzistensial psixi fəaliyyət xüsusiyyətlərinin subyektiv mənəvi əsaslarla birgə fəaliyyəti yaşamaqla bağlı əsas təhrikədiç amillərdən biri olan yaşamaq həzzini yaradır. Yaşamaq həzzi fərdin fəaliyyət göstərən yaşaması üçün mənəvi şərait yaradan mühüm təhrikədiç amildir.

Yaşamaq həzzi də öz tam subyektiv formalaşma əsaslarını **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsindən götürür. Yaşamaq həzzi yaşamağa olan meyllərin əsasında yaranaraq bu prosesləri daha da aktivləşdirir. Yaranması və fəaliyyəti baxımından yaşamaq həzzi asılı olmayan psixikadaxili proseslər kimi mövcud olur. Hamımızı "niyə yaşamaq şirindir" kimi primitiv sual həmişə düşündürür. Yaşamağa olan bu qəribə fundamental meyl, həzz haradan gəlir? Cavab da həmişə eynidir. Yaşamaq həzzi, ona olan meyllər təbii, asılı olmayan təhrikədiç proseslərdir. İstəyimizdən asılı olmayaraq bu tipli meyllər, həzlər **Psixika** daxilində yaşamağa olan aktiv impulsiv informasiyalar kimi yaranır.

İndi isə daha mürəkkəb və əhəmiyyətli prosesləri nəzərdən keçirək. Hansı ki, onlar **Psixikada** birbaşa yaşamaq üçün lazım olan ümumi mənəvi və sosial təhriklərin əsaslarını qoyurlar. Bu proseslər sisteminin mənəvi-sosial dəyərlər kimi adlandıracağıq.

Yaşamaq uğrunda mübarizəni əsaslandırıcı, insan mənəviyyatını təməli olan əsas xüsusiyyətlər sistemi mənəvi-sosial dəyərlərin köməyi ilə yaranır. Mənəvi-sosial dəyərlər subyektivləşməyə, insanlaşmağa ictimai münasibətlərdə real şərait yaradır və orada insan kimi yaşamağı təmin edir.

Mənəvi-sosial dəyərlər **Psixikada** yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində tam yaranıb formalaşaraq insan ömrünün sonuna qədər onun həyat və fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır (3, 241).

Fərd bu cür proseslərin mənfəi və müsbət təsirləri altında yaşayaraq öz mənəviyyatını, ömrünü yaradır. İnsan özünəməxsus, təkərrarlanmaz psixologiyası, həyatı mənəvi-sosial dəyərlərin fəaliyyət səviyyəsindən asılı olur. Mənəvi-sosial dəyərlər **Psixikada** emosiyalar və hisslər sisteminin yaranmasında da mühüm əhəmiyyətə malik olurlar.

(Davamı 7-ci səhifədə)

(Əvvəli 6-cı səhifədə)

Mənəvi-sosial dəyərlərin ən ali funksiyası yaşamaq uğrunda mübarizəni və yaşamaq meyllərini, həzzini əsaslandırmaqdır. Bu əsaslandırma funksiyası Psixikada mənəvi və sosial mahiyyət daşıyan bütün prosesləri əhatə edir. Bundan əlavə, mənəvi-sosial dəyərlər insan Psixikasında şəxsiyyətin formalaşmasının subyektiv əsaslarını qoyurlar. Yəni onlar fərd üçün yaşamaq amilini mürəkkəbləşdirir və zənginləşdirir. Bu da yaşamaq uğrunda mübarizənin mahiyyətini, nəticələrini gücləndirir.

Psixikada yaşamaq məfhumunu, yaşamaq uğrunda mübarizəni əsaslandırmaq mənəvi-sosial dəyərlər çoxdur. Belə dəyərlər də olur ki, insan ömrünün müəyyən yaş dövrlərində yaranır. Lakin bizi maraqlandıran Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasında dördüncü mərhələdən başlayaraq birbaşa iştirak edən fundamental mənəvi-sosial dəyərlərdir. Məhz onlar ilkin olaraq Psixikaya, insan mövcudluğuna koqnitiv və subyektiv mürəkkəbli bəxş edirlər.

İndi isə məlum mənəvi-sosial dəyərlərlə tanış olaq. Bu dəyərlər hamımıza yaxşı məlumdur. Psixikanın, insanın, dünyanın, yaşamağın, formalaşma və inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq insan kimi yaşamağı, onun uğrunda mübarizəni əsaslandırmaq ən mühüm mənəvi-sosial dəyərləri aşağıdakı kimi seçib müəyyənləşdirə bilərik: nafs və tamah, arzular, xəyallar, xülyalar, vicdan, məhəbbət, xoşbəxtlik, inam, ümid, iradə, şübhə, azadlıq və b.(3, 242-260).

Beləliklə, Ş. Dədəyev insanlığı formalaşdırmaq üçün mühüm, fundamental mənəvi dəyər yaranma prosesini və funksiyasını izah edir.

Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşması haqqında bir dəfə də olsun tədqiqat aparılmayıb. Elmlər sistemində milli dəyərlərin formalaşmasını birinci növbədə etnologiya öyrənir, etnologiyanın predmetidir. təəssüflə olsun ki, Azərbaycan etnoqrafiyasında sovet dönmündə milli dəyərlər terminindən istifadə edilməmişdir. Müstəqilliyimizdən otuz ildən artıq keçməsinə baxmayaraq milli özünəməxsusluğu yaradan dəyərlər sistemi Azərbaycan etnologiyasında tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Müstəqillik illərində milli-mənəvi dəyərlər sistemindən əsasən fəlsəfi ədəbiyyatda bəhs olunur ki, bunlar da başlıca olaraq marksizm-rus bolşevik təfəkküründən doğan uydurmalarlardır. Burada da əsas yer mənəvi dəyəri maddi dəyərlərlə eyniləşdirmək cəhdi tutur ki, bu da marksizmin, savadsızlıqdan doğan, vətən və millət qarşısında heç bir məsuliyyət, cavabdehlik duymamanın nəticəsidir. Fəlsəfi ədəbiyyatda milli-mənəvi dəyərlərdən kifayət qədər bəhs olunsada da, milli-mənəvi dəyər formalaşma mexanizmindən bəhs olunmur. Gənc tədqiqatçılardan Z.Şabanov və F.Ələkbərlilə Azərbaycan fəlsəfi ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlər sistemində bolşevik-rus yanaşmadan azad olmağa yətinəcə cəhd etsələr də, mənəviyyətimizə bu çürük, üfunətli yanaşma metodundan tam xilas ola bilməmişlər (10, 11).

Hazırda Azərbaycan fəlsəfi ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı yazılar rus dilindən pərkəndə tərcümə olunmuş fikirlərdir ki, onlara da elm kimi yanaşmaq mümkün deyil, odur ki, burada ondan bəhs etməyə ehtiyac duyulmur.

Azərbaycan fəlsəfi ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlər adı altında yazılanın böyük çoxluğunu, bəlkə də

hamısının müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif məqsədlərlə yazılmış mülahizələr olduğunu, Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirmədiyini, bu sahədə etnoloji tədqiqatların olmadığını nəzərə alıb, utandırıcı olsa da XXI əsrin 20-ci illərində milli-mənəvi dəyərlərin tədqiqinə 0-da başlayırıq.

Odur ki, Ş.Dədəyevin dünya elminin ən qabaqcıl elm mütəxəssislərinin qəbul və təsdiq etdiyi "Yeni fundamental Psixologiyanın əsasları" (B., 2007) əsərindən "Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanması" hissəsini səh. 206-260-ı məqaləmizə xülasə etdik. Biz bunu iki səbəbdən etdik. Əvvəla, qoy bu mövzuya müraçət edənlər bu sahədə yüksək səviyyədə əsaslandırılmış elmi konsepsiyaya olduqunu görsünlər, bilsinlər; digər tərəfdən mövzunun terminologiyası o qədər mürəkkəbdir ki, nəinki bir sözün dəyişməsi, adi bir şəkilçinin dəyişməsi böyük bir mətni dərkolunmaz hala salır.

Elm - texnika əsri adlanan XXI əsrdə dövrün ən yüksək elmi-nəzəri konsepsiyası ilə milli-mənəvi dəyərlərimizin tədqiqatı cəlb olunması bu sahədə dünya elmində yeni bir obyektiv elmi nümunə, tədqiqat metodu yarada bilər. Azərbaycan xalqında, gəncliyində bu elmi potensial tarixin bütün dövrlərində olub, indi də var. Təəssüf ki, Ş.Dədəyevin sözləri ilə desək "ələ bil (Azərbaycanda - X.X) hər şey elmi fəaliyyətin zəiflədilməsinə və dayandırılmasına kömək edir, şərait yaradır" (3, 19).

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR MİLLİ VARLIĞIN ƏSASIDIR

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin tədqiqatı zamanı rəhbər tutulacaq yeganə elmi-tədqiqat metodu Ş.Dədəyevin milli dəyərlər sistemi haqqında elmi müddəaları və Azərbaycan xalqının həyatında mövcud olan mənəvi dəyərlərin əyani, praktiki fəaliyyət, mexanizmidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Ş.Dədəyevin milli-mənəvi dəyərlərimizin möhv edilməsi tədbirləri həyata keçirməklə mənəvi dəyərlərimizin böyük hissəsi möhv edilmiş, yaşayanların öksəriyyətinə natamamlıq kompleks var. Milli-mənəvi dəyərlərimizdə natamamlıq kompleksinin olması, qloballaşma prosesinin milli mənəviyyətimizə dağıdıcı təsirinə qarşı lazımcına durmağa, ona qarşı səfərbər olmağa imkan vermir. Azərbaycan ictimai elmlərində milli-mənəvi dəyərlərin funksiyası və işləmə-yaradıcılıq mexanizmi haqqında elmi nəzəri biliyin olmaması xaricdən götürülmüş, xalqımızın mənəvi dəyərlərinə yad mülahizələrin mexaniki olaraq xalqımızın mənəviyyətinə şamil edilməsi də milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpasına imkan verməyən səbəblərdəndir.

Mənəvi dəyərlər milli varlığın əsası kimi "yaşamaq uğrunda mübarizəni əsaslandırmaq, insan mənəviyyətini təməlləndirən əsas xüsusiyyətlər sistemi mənəvi-sosial dəyərlərin köməyi ilə yaranır. Mənəvi-sosial dəyərlər subyektivləşməyə, insanlaşmağa ictimai münasibətlərdə real şərait yaradır və orada insan kimi yaşamağı təmin edir" (3, 241). Bu mülahizə milli-mənəvi dəyərlər də daxil olmaqla milli mənəviyyətin öyrənilməsi və tədqiqində rəhbər elmi-nəzəri müddəadır.

27 Sentyabr 2020-ci ildə Ali Baş Komandan İ.Əliyevin komandanlığı ilə Ermənistanın növbəti hərbi təcridinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun otuz illik əsərinə son qoyuldu. Qırx dörd günlük Qarabağ müharibəsinin

başında Azərbaycan Ordusu hərbi-texniki təminat, strateji-taktiki fəaliyyət və ordunun mənəvi keyfiyyətləri baxımından dünya hərbi tarixində yeni, bənzərsiz hərbi hadisə kimi qiymətləndirildi, dünya hərbi tarixçiləri tərəfindən tədqiqinə başlandı.

Müharibə dövrü bir toplum olaraq Azərbaycan xalqının rəftar və davranışını, hadisələrə qarşı fəallıq və anlayışlığını, ordu və xalq qarşılıqlı münasibətlərini yüksək qiymətləndirən Ali Baş Komandan İ.Əliyev o cümlədən, bir sistem olaraq ordunun təşkil, strategiya və taktikasını, heyətin mənəvi-psixoloji durumunu yüksək qiymətləndirib, 30 il Qarabağ əsərində saxlayan erməni ordusunda 12 min fərarı olduğu halda, 44 günlük müharibədə Azərbaycan ordusunda bir nəfər də olsun fərarı olmadığını bildirərək, İkinci Qarabağ müharibəsində ən fəal, əsas qüvvə - təbəqə möhv işğal dövründə doğulub yetişən gənc nəsil olduğunu xüsusi vurğuladı və fikrini çıxışlarında həmişə müxtəlif aspektlərdən əsaslandırır. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı İ.Əliyevin doğma xalqı üçün, eləcə də beynəlxalq məclislərdəki çıxışları, intervüləri Azərbaycan xalqının intellektual sərvəti olmaqla bərabər, dünyanın ən yüksək səviyyəli etnoloji və etnopsixoloji dəyərləndirmələrindədir. O cümlədən, Qarabağın işğal zamanı doğulan, ən çətin şəraitdə yaşamış nəslin İkinci Qarabağ müharibəsinin əsas aparıcı qüvvəsi olması haqqında mülahizəsi.

Tarixin ən çətin məqamlarında

"qorxu və mərdliyin" nə kimi yaradıcılıq göstərməsi sualı qarşısında aciz qalaraq K.Yaspers yazırdı: "İnsanın tarixənəsinin gözətməz ənginliklərində əslində necə yaranıb inkişaf etdiyi heç kəsə bəlli deyil, yəqin ki, heç vaxt da bəlli olmayacaqdı... Biz sual veririk ki, ... təhlükəli vəziyyətlərdə mübarizədə qorxu və mərdliyi rəhbər tutaraq o, hansı kəşflər etmişdir?" (15, 91).

Tarixin - mənəviyyətin mahiyyətini ifadə edən, K.Yaspersə "heç vaxt cavablanmayacaq" kimi görünən bu sual gənc Azərbaycan alimi Ş.Dədəyev "Yeni Fundamental Psixologiyanın əsasları" kitabında hələ 2007-ci ildə elmi formada cavablandırmışdı. Qarabağ müharibəsinin təhlükələri şəraitində doğulub böyüyən Azərbaycan Gəncliyi, Azərbaycan Ordusu 44 günlük müharibədə çox yüksək səviyyədə praktiki olaraq cavablandırdı.

"Ot kök üstə bitər" Azərbaycan zərb-məsəli ilə hər bir canlının xarakter keyfiyyətlərində genin rolu aydın ifadə olunmuşdur. Lənətə gəlmiş kommunistlər gen qanunlarının olmaması ideyası ilə çıxış etsələr də, tezliklə həyat onların bu ideyasını tarixin zibil yeyişinə tullaıdı. Elm canlı varlıqların, həmçinin mənəvi varlığın xarakter keyfiyyətlərini nəsiləndirən nəslə ötürülməsində genin xüsusi rolunu sübut etdi (3, 163; 26).

Tarix səhnəsində döyüşçü xalq kimi çıxmış, döyüşçü xalq kimi yaşamış Azərbaycan türklərinin nekrofil ermənilər və yerli hakimiyyət kimi yetişdiriyi əlaltıları (27, 66-72) vasitəsi ilə kommunist rus imperiyası XX əsrin 80-ci illərində tarix səhnəsindən silmə hərəkətləri aydın görünürdü, odur ki, xalq inqilabı üsulla hakimiyyəti devirib dövlət müstəqilliyini elan etdi. Rus imperiyası yenidən ermənilər vasitəsilə Qarabağı işğal etdirib **Azadlıq cəhənnəmi əzabına çevirdi**. Milyonlar çox azərbaycanlı zərbdən şüşə qəlpəsi kimi bütün Azərbaycanca, ondan uzaqlara səpələndi. Zəman göstərdi ki, məşəq-

qətli, hər anı ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə birləşən Azərbaycan xalqının əcdadları kimi yenidən hərbi xalq kimi yetişmədə, tarix səhnəsində çıxmada olduğunu kimsə görməmişdi. Elə bu illərdə ölüm saçan təhlükənin qəhrəmanlar tərbiyə etməsi qanununu kəşf edən alim də Azərbaycan türkü idi. Ş.Dədəyevin "Yeni fundamental Psixologiyanın əsasları" (B., 2007) əsərində "Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanması mərhələləri" hissəsində hər mərhələnin formalaşma prosesində təhlükənin insan psixikasında yeri və rolu digər psixi proseslərdə vəhdətdə şərh olunur (3, 213-260).

Psixikada insan kimi yaşamaq xüsusiyyətlərinin ikinci mərhələsindən 4-9 yaşlarında həyat özü kiçik yaşlı uşaqları təhlükə ilə üzəldir, uşaqlar hər gün mahiyyətini anlamadan evdəki, həyətdəki təhlükə ilə təmasa can atırlar. Ələrinin isti sobaya vurur, əlinə götürdüğü iti bığaqla özünə təhlükə yaradır, həyətdəki hündür ağaca, divara çıxır, lakin sərbəst düşə bilmirlər və s. təhlükələrlə üzəldir, lakin bu mərhələdə onların psixikası təhlükənin mahiyyətini qiymətləndirə bilmir. Bu təhlükəli şəraitlərin onun psixikasında adi həyat kimi iz qoyur, yaşayır. Ən yaxşı halda qorxunun təsiri altında əlini yandıran sobaya toxundurur.

Ardıcıl olaraq fərdin psixikası zənginləşir. 10-15 yaşda artıq Psixikada yaşamaq uğrunda mübarizənin əsasları qoyulur və inkişaf etdirilir, elə "mərhələnin daxilində fərd Psixikasında as-

lı olan və asılı olmayan özünüqoruma xüsusiyyətləri formalaşmağa başlayır. Yəni fərd öz mövcudluğundakı təbii qoruma və mühafizə xüsusiyyətlərinə yiyələnir. Bu cür hallara elmi və psixoloji ədəbiyyatda özünüqoruma instinkləri deyilir" (3, 227).

Tədqiqatçı özünüqoruma anlayışını detalları üzrə təhlil edərək göstərir ki, özünüqoruma instinkti asılı olmayan psixikadaxili proseslə bağlıdır; Psixikada yaşamaq uğrunda mübarizə xüsusiyyətlərinin yaranması baxımından özünüqoruma müdafiə sistemi ekzistensial psixi (psixikadaxili) fəaliyyətdir, ekzistensial şəbəkə tərəfindən hazırlanır (3, 227).

Kəçmiş mərhələlərdən fərqli olaraq Psixikada yaşamaq xüsusiyyətlərinin hazırlanmasının dördüncü mərhələsində ekzistensial psixi fəaliyyət tipli proseslər daha çox subyektiv və aydın mahiyyət daşıyırlar. Əksər hallarda bu tipli proseslərin hiss edilməyən, asılı olmayan psixi proseslər fonunda yaranması isə təbiidir. Çünki ümumi mövcudluqla və mövcudluğumuzu qorumaqla bağlı yaranan proseslər fasiləsiz, gündəlik baş verdiyi üçün onlar Psixikanın adi funksional fəaliyyəti daxilində itib-ətlirlər. Digər baxımdan homin təbii proseslər gündəlik fəaliyyətimizdə o qədər primitivləşir (adiləşir) ki, onlara o qədər diqqət yetirməli olmuruz. Amma anlayırıq ki, əgər biz yaşayırıqsa və yaxud yaşamaq istəyırıkə mövcudluğumuzu dərk etməli, onu müdafiə etməliyik. Dünyanı, mövcudluğu öz mövcudluğumuzla müqayisə etməli, yaranmış şəraitə uyğun fəaliyyət göstərməliyik.

Bu, yaşamaq xüsusiyyətləri daxilində ekzistensial psixi fəaliyyətin reallaşdırıldığı real mühüm amildir (3, 234).

Şərhinə davam edən Ş.Dədəyev yazır: "Ümumi halda ekzistensial psixi fəaliyyət Psixikanın funksional ekzistensial sistemidir və ekzistensial subyektiv reaksiyalar məcmusudur.

(Davamı var)